

El moviment feminista a Catalunya: acció i pensament

Mary Nash

PID_00195386



Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció.....	5
Objectius.....	6
1. El feminisme a Catalunya.....	7
2. Carme Karr i la revista <i>Feminal</i>: les dones prenen la paraula.....	8
3. La “nova dona moderna”: espais d’educació i de formació professional.....	11
4. Obrerisme i feminisme laic i lliurepensador.....	13
5. Ciutadanes i igualtat: Segona República i Guerra Civil.....	17
6. Lluitadores antifeixistes i feministes: la Guerra Civil.....	19
7. El Maig de les dones: nous paràmetres dels feminismes.....	22
Resum.....	24
Activitats.....	25
Glossari.....	26
Bibliografia.....	27

Introducció

Des del principi del segle XX les dones catalanes van emprendre un conjunt d'activitats de manera individual i col·lectiva que va impugnar molts dels patrons socials tradicionals de gènere. Aquest mòdul té com a objectiu examinar algunes manifestacions del feminisme català del segle XX fins a la consolidació democràtica. Presenta diferents corrents dels feminismes a Catalunya tant des de la perspectiva del seu pensament com d'acció en la conquesta dels drets de les dones, de la igualtat de gènere i del desenvolupament de la subjectivitat. Planteja el seu impacte en el desenvolupament de la cultura de les dones en diferents contextos històrics.

Objectius

Mitjançant l'estudi d'aquest mòdul podreu assolir els objectius següents:

- 1.** Obrir el debat sobre possibles definicions i maneres d'interpretar el feminisme històric.
- 2.** Introduir-se en el coneixement dels diferents corrents del feminisme en la Catalunya del segle XX.
- 3.** Ampliar els coneixements sobre la diversitat de plantejaments i del disseny de l'agenda feminista.
- 4.** Avançar en la contextualització dels feminismes i de l'impacte de cada moment històric en el seu pensament i acció.
- 5.** Reconèixer el significat de la varietat de l'experiència de les subjectivitats femenines.
- 6.** Adquirir eines per a una aproximació historiogràfica al pensament i als moviments feministes.
- 7.** Adquirir eines per a una aproximació a les fonts sobre el pensament i els moviments feministes.

1. El feminisme a Catalunya

Els feminismes s'han de contextualitzar en el marc històric que influeix en la seva definició. A Catalunya, l'any 1909, la publicació del llibre *Estudi feminista* de la catalanista i reformadora social catòlica **Dolors Monserdà** va obrir un debat entorn del feminisme que en poc temps esdevindrà tema de discussió pública. D'aquesta manera, el feminisme i la situació de la dona es van convertir en un dels aspectes del procés de modernització a Catalunya al principi del segle XX.

Cal assenyalar que el règim polític de la Restauració va generar una cultura política que no identificà, necessàriament, el progrés amb l'ampliació dels drets polítics. En conseqüència, va ser poc favorable per al despertar d'un feminisme liberal i sufragista basat en els drets polítics, tal com havia succeït en països com la Gran Bretanya o els Estats Units. Considerem important, a més, situar el pensament i l'acció feminista en el marc de la cultura del **gènere** del moment. De fet, moltes manifestacions de resistència responen als horitzons del seu qüestionament de l'ordre de gènere establert.

Cal recordar el profund impacte del **discurs de la domesticitat** durant gran part del segle XX, que marcava amb diferents arquetips el lloc de les dones en la societat, a la vegada que les definia des d'una feminitat construïda en termes de maternitat, reproducció, cura de la família i dedicació a l'àmbit domèstic.

No obstant això, al principi del segle XX les feministes van desenvolupar diverses estratègies que van desafiar o van renegociar el pacte de gènere per aconseguir espais de més llibertat i de drets. Durant la Transició, la nova generació de feministes va desafiar aquest model per construir un univers simbòlic propi i de drets que van convertir allò que era personal en polític.

2. Carme Karr i la revista *Feminal*: les dones prenen la paraula

Amb el nou segle XX el feminisme a Catalunya no es caracteritzava per un programa polític de caire sufragista sinó per la seva visió cultural i social i pel reclam d'un rol de lideratge per a les dones. La seva agenda va incidir en les demandes del dret a una educació de qualitat i al treball remunerat. L'any 1916 es va celebrar un cicle de conferències a l'Ateneu Barcelonès que ens aproxima a les propostes del feminisme català. Els temes tractats resumeixen el seu repertori d'interessos: modernització, educació com a mare però també com a persona, desenvolupament del treball intel·lectual i remunerat, preparació per la maternitat i aprofundiment del sentiment religiós. Les coordenades d'aquest feminisme quedaven marcades pels valors del conservadorisme polític i del reformisme catòlic, però també per una nova visió del rol de les dones a la societat.



Carme Karr (1912). *Il·lustració Catalana* (núm. 465). Barcelona. C.P.

L'abril de 1907 va aparèixer la revista feminista *Feminal* i es va publicar mensualment fins l'any 1917. Fundada i dirigida per l'escriptora i periodista **Carme Karr**, va ser un vehicle de les demandes de l'univers de les dones de la burgesia i va impulsar una modernització de la vida de les dones.

Podríem evocar la revista en termes de la transgressió de la paraula de les dones. Va representar alhora un gir decisiu pel fet de desafiar o renegociar alguns dels codis de gènere vigent, ja que reclamava un espai d'expressió propi, un lloc per a les dones en el món públic i el reconeixement de la subjectivitat femenina.

Accedir a la paraula, escriure i forjar una identitat pròpia formaven part de les aspiracions de moltes dones que van demostrar una gran inquietud cultural en un ambient summament hostil a l'expressió de la veu femenina, que obligava escriptores com **Caterina Albert** a adoptar el sobrenom de Víctor Català.

Durant generacions les dones havien internalitzat codis diferencials de gènere que els adjudicava un rol limitat a la llar. Malgrat l'impacte que va tenir, moltes dones expressaven expectatives que anaven molt més enllà dels convencionalismes socials i desafiaven els rols de gènere tan restrictius.



Caterina Albert/Víctor Català. C.P.

Feminal va reivindicar el dret a una educació moderna de qualitat com un instrument clau de l'emancipació femenina. En les seves pàgines publicava articles de fons i textos literaris, i donava notícies d'activitats culturals i sobre l'associacionisme femení i el feminisme internacional. Aquest feminisme

cultural va ser un dels eixos del feminisme català del principi del segle XX, ja que reclamava la promoció intel·lectual, cultural i individual per a les dones i espais per expressar la seva veu.

Una primera mirada a *Feminal* pot induir a la idea d'una revista conservadora, del tot complaent amb els rols tradicionals de gènere i amb la domesticitat. Tanmateix, una lectura més atenta ens assenyala un món més complex, construït a partir del conformisme però també del qüestionament dels límits d'actuació femenina. La revista va evidenciar la presència molt activa de les dones a iniciatives culturals, esportives, benèfiques, educatives, literàries i artístiques, i també un interès per l'activisme feminista internacional. Reflectia l'efervescència creativa de les catalanes en àmbits diversos com ara la cultura i l'art i la professionalització femenina. Malgrat que la demanda del vot no en va esdevenir l'eix reivindicatiu, va impulsar un rol femení decisiu en els moviments de reformisme catòlic, de renovació pedagògica i del nacionalisme català. Va reclamar el reconeixement de la dignitat de les dones, de la seva capacitat i del seus drets a aconseguir les demandes socials i culturals d'emancipació femenina. Tanmateix, va expressar moltes ambivalències en la seva visió de l'emancipació femenina.

En aquest període, Carme Karr no defensava un feminisme radical, tal com queda reflectit en una conferència seva a l'Ateneu de Madrid l'any 1913:

“El feminismo que yo profeso y defiendo y del que vengo a hablaros es cuando menos el más inofensivo de todos. No pido para la mujer iguales prerrogativas que para el hombre mientras no se le exijan los mismos deberes e idénticas responsabilidades. Es el que no aparta a la mujer del hogar, de la cuna ni del templo.”

Ni ella ni *Feminal* desafiaven obertament el model de gènere de la dona mare i esposa, dedicada a la llar, però davant de les propostes del convent o el matrimoni com a úniques opcions per a la dona soltera, Karr reclamava un feminisme que evocava un cert **apoderament** femení, però des de l'adjudicació a tasques socials tradicionals de gènere:

“Sobre todo, hay que dar a la mujer, desde su despertar a la vida, conciencia de su propio valor, de su poder y de su misión; es indispensable que tenga una noción bien definida de su personalidad, [...]. La verdadera misión social de la mujer ha de estar, pues, basada en la conciencia de su poder, de sus deberes y de sus derechos. Entre la sufragista violenta, hombruna, revolucionaria, y la beata ignorante, fanática e intransigente, hay la mujer fuerte de que nos hablan los Santos Proverbios.”

Feminal es va desenvolupar sota el model d'un feminisme basat en la “**dona forta**” del reformisme social en concordança amb els postulats del catolicisme i del catalanisme conservador de l'època. En reclamar la “dona forta”, Carme Karr delimitava alguns patrons socials de la domesticitat que obligava les dones a limitar-se a la llar com a únic projecte de vida. Mai no es va resignar a un paper social subaltern i des d'un lideratge femení va reivindicar un rol emprenedor i actiu per a les dones en l'espai públic. És cert que en conjunt el feminisme de *Feminal* no es pot veure com un feminisme de confrontació i que planteja més aviat ruptures petites pel fet de qüestionar les fronteres de

l'actuació femenina. Però, cal assenyalar que la seva directora va passar d'un feminisme de caire cultural a la defensa del sufragi femení el 1917, i l'any 1921 va fundar l'entitat **Acció Femenina** amb el propòsit d'impulsar el sufragi i els drets de les dones.

Dolors Monserdà

La figura de Dolors Monserdà evoca sens dubte un personatge femení excepcional, amb talents polifacètics com a narradora, escriptora, periodista, organitzadora i reformadora social. Es tracta d'una de les figures més representatives de les primeres generacions de feministes catalanes. Partidària del feminisme catòlic i conservador, va desenvolupar la seva visió dels drets i promoció de les dones de manera estreta amb el catalanisme polític. La seva versió del feminisme es fa des dels patrons de la classe social de la burgesia i del catolicisme social en contraposició precisament amb el feminisme laic, militant i radical del sufragisme anglès, però també davant les espurnes d'un feminisme laic d'esquerres a Catalunya. A diferència del feminisme de la igualtat, no proclamava els drets polítics ni el sufragi com a elements prioritaris de la seva lluita. El feminisme de Monserdà va proposar un model de dona nova, basat en els valors tradicionals de la cultura catalana, el conservadorisme polític i la tradició catòlica. També va mobilitzar les dones per la causa catalanista i va reclamar un rol decisiu en la construcció de la societat catalana. El caràcter confessional del seu feminisme es comptabilitzava amb altres trets més modernitzadors i reivindicatius, particularment en el camp de la formació cultural i educativa. El reconeixement social de les activitats laborals de les dones queda clar en la seva novel·la *La fabricanta*, que evocava la figura de la dona emprenedora i activa, però que queda en segon pla en un rol invisible i subsidiari. Personatge sovint interpretat en clau de conservadorisme polític i feminista, tanmateix la pintora modernista **Lluïsa Vidal** ens presenta una altra lectura quan capta les ambivalències i la transgressió d'aquesta dona amb l'insòlit dibuix *Les guerrerres* (1908-1909), que situa aquesta digna dama de la burgesia catalana entre dues figures nues femenines que representen dones guerrerres o fins i tot amazones.



Les guerrerres, 1908-1909. Carbó i pastel sobre paper (26 x 29 cm). Col·lecció Carme Vidal de Martín. Font: Marcy Rudó (1996). *Lluïsa Vidal, filla del modernisme* (pàg. 68). Barcelona: Edicions La Campana.

3. La “nova dona moderna”: espais d’educació i de formació professional

En la tradició del **feminisme il·lustrat**, el feminisme català va convertir el **dret al treball remunerat** en bandera de lluita de consolidació de la individualitat femenina. Crida l’atenció que, abans de la projecció de polítiques públiques de promoció professional femenina impulsades a partir de 1914 per la Mancomunitat, aquest nucli de feministes de la burgesia catalana havia posat en marxa institucions i iniciatives pioneres per tal de promoure l’educació i la formació professional de les dones. Segons el seu parer, la “**nova dona moderna**” requeria un ensenyament modern i científic i l’accés als diferents graus d’instrucció i de formació professional, tasca que elles van emprendre per iniciativa pròpia. L’emancipació apareix com a objectiu permanent que permet explicar l’excel·lent acollida del seguit de centres de formació professional per a les dones. Com indicava una professora del reconegut establiment educatiu, el Liceu Dalmau, guanyar-se la vida significava la conquesta de la independència, la llibertat i l’apoderament:

“Oh, em diràs tu, els homes treballen, estan habituats a guanyar-se la vida fora de casa, i tenen una independència que no tenim nosaltres. Molt bé; però, per què no treballes tu? Per què no t’hi han habituat?... Perquè no t’han donat els mitjans?... Demuestra a tothom i a tu mateixa que pots, tan bé com un home, guanyar-te la vida, i per aquest mitjà adquiriràs el dret a aquesta independència que tanta enveja et fa; car és just si tu mostres la mateixa capacitat i força de voluntat que un home, en lo més seriós de la vida, tinguis, des d’aquell moment, un dret adquirit per a usar d’igual llibertat en els altres actes de la mateixa.”

Moltes iniciatives per a la millora de l’ensenyament femení es van portar a terme per part de grups de dones actives en el moviment de reforma educativa lligada amb les iniciatives de renovació pedagògica liderades per **Rosa Sensat** i **Francesca Bonnemaison**. L’**Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona (ICBPD)** va ser un establiment educatiu capdavanter en el panorama educatiu femení a Catalunya. Amb una gran visió política, Francesca Bonnemaison va fundar aquesta entitat el 1909, en un moment de convergència dels interessos del reformisme polític, del catolicisme social i de l’interès creixent en la modernització de la dona catalana. És revelador que una institució d’aquesta envergadura fos una iniciativa femenina, dirigida i gestionada per dones, si bé va obtenir el suport de sectors socials molt poderosos com la jerarquia eclesiàstica i els prohoms de la burgesia catalana.

Des que es va fundar fins al 1936, l’ICBPD es va dedicar a l’educació i la formació professional de les joves de la mitjana i petita burgesia i de la classe treballadora i va aconseguir una educació i formació professionals d’excel·lència en un context de lamentables dèficits en aquests àmbits. Durant els vint-i-set anys d’existència va exercir una tasca rigorosa que se sostenia en un cos de professorat de l’elit professional que impartia una docència científica, moderna i de gran qualitat en les nombroses alumnes i associades, moltes d’elles dotades de



Sala de lectura de la biblioteca de l’Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona, el 1931. C.P.

beques si no disposaven de recursos econòmics. Per a comprendre la magnitud de la seva tasca formadora, cal recordar el volum d'alumnat i d'associades que tenia. Va començar amb 320 sòcies, que l'any 1922 ja eren 5.334 i la xifra d'alumnes va arribar a 8.050 l'any 1930, nombre que baixa a 6.889 el 1935.

La “nova dona moderna” que proposava Bonnemaison promovia valors tradicionals i confessionals que acataven una identitat femenina sostinguda en la figura prioritària de mare i esposa. Per aquest motiu, la formació en les feines de la casa va ser un element central de l'ICBPD. En tot cas, d'acord amb el nou enfocament que conciliava el treball domèstic i el professional, la institució proposava aplicar la racionalització productiva pròpia del desenvolupament econòmic a l'àmbit domèstic. És cert que la institució es va conformar amb un feminisme de caire conservador, però promovia un individualisme femení basat en l'autoestima i la convicció en les capacitats de les dones. L'entitat va ser pionera a preparar les dones per al treball assalariat plantejat com a alternativa laboral admissible en el cas de la dona soltera i va arribar a transformar les expectatives professionals de les alumnes.

Un conjunt de mesures específiques centrades en la formació professional i en l'obertura de noves professions femenines fins aleshores de monopoli masculí caracteritza la trajectòria de l'ICBPD. A més a més, l'extraordinària magnitud del seu èxit és evident en la col·locació ocupacional de joves professionals en les noves professions. Cal recordar una dada poc reconeguda: la borsa de treball de l'Institut de Cultura va inserir unes tretze mil dones al mercat laboral entre 1911 i 1929 en qualitat d'empleades d'oficina i d'altres, una xifra extraordinària des de la perspectiva de la capacitat d'aquesta entitat d'endinsar-se al teixit econòmic.

L'impacte de l'ICBPD va ser decisiu en la creació d'un clima favorable per al treball de les dones en les noves ocupacions emergents. La defensa del dret a una feina remunerada infringia el pressupòsit tradicional del monopoli masculí del treball remunerat i la negació d'una identitat de treballadora o professional a les dones. L'entitat va trencar amb molts estereotips i prejudicis, ja que apreciava la dignitat i el valor de la feina de casa i del treball assalariat.

4. Obrerisme i feminisme laic i lliurepensador

L'**anticlericalisme** i una dura crítica de la religió constituïen la base d'un altre corrent feminista que prosperava en els cercles obrers, republicans i lliurepensadors. **Ángeles López Ayala** era la promotora més important d'un **feminisme republicà** que va donar suport a la idea que, per aconseguir l'emancipació, les dones s'havien d'alliberar de les restriccions que els imposaven l'Església catòlica i la religió. L'any 1897 la mateixa López Ayala, la llibertària **Teresa Claramunt** i l'espiritista teosòfica i maçona **Amàlia Domingo Soler** van crear la **Societat Autònoma Femenina**, amb l'objectiu d'educar les dones en els valors anticlericals lliurepensadors i en els ideals de la ciutadania. Per a aquestes pensadores i activistes pioneres del feminisme secular d'esquerres, l'Església catòlica tenia un paper molt negatiu pel fet de mantenir les dones en l'obscurantisme i en un servilisme que enfortia la desafecció revolucionària entre les treballadores.

Aquest feminisme laic va guanyar impuls a partir de la creació de la **Societat Progressiva Femenina** (1898), que, fins que va desaparèixer l'any 1919, va defensar un ideari laïcista i emancipador. L'educació de les dones i la seva formació en el valors cívics de la ciutadania eren l'eix de la seva agenda d'actuació. Partidàries d'un feminisme progressiu que qüestionava el privilegi masculí, a partir de la Primera Guerra Mundial van adoptar la defensa d'un feminisme de la igualtat i del sufragi i dels drets polítics de les dones.

En el món de l'obrerisme, al principi del segle xx algunes llibertàries van desplegar diverses formes de resistència des de la seva pròpia definició dels interessos dels treballadors i de les expectatives que tenien com a dones en el marc del moviment llibertari. **Teresa Claramunt** va ser una de les llibertàries pioneres en el desenvolupament d'un pensament i pràctica feministes de signe anarquista. Gran oradora, publicista i lluitadora social, va esdevenir una de les activistes de més popularitat i lideratge en l'obrerisme del principi del segle xx. Destaca la seva capacitat de reflexió crítica i reivindicativa de la igualtat de les obreres, un aspecte escassament albirat des d'una visió obrerista. La radical defensa que va fer dels interessos anarcosindicalistes li va comportar represàlies i empresonaments. Tenia una gran habilitat per combinar la teoria crítica i l'acció col·lectiva en la formulació d'un feminisme obrer anarquista que tractava de conciliar l'individualisme i el societarisme, i va ser pionera a promoure associacions de treballadores.

L'any 1905 va publicar *La mujer. Consideraciones sobre su estado ante las prerrogativas del hombre*, compendi del seu pensament feminista, encara que ni ella ni les dones del món obrer no utilitzessin mai el terme per l'associació que implicava amb la burgesia. Segons Claramunt, l'opressió de les dones va ser causada pel sentit arrelat de superioritat masculina:

“La principal causa del atraso de la mujer está en el absurdo principio de la superioridad que el hombre se atribuye.”

Assenyalava que el domini masculí s'assolia amb la usurpació de l'autonomia femenina i la seva consideració com a etern menor.

En un món de referències àcrates de l'opressió obrera, Claramunt va introduir l'analogia de l'esclavitud en la seva visió de la cultura patriarcal dominant. En l'esmentada obra denunciava de manera contundent que la dona era l'esclau d'un obrer esclau i depenia d'un home que la desposseïa de la seva individualitat i fins i tot del seu propi nom:

“Tú, hija, o esposa, has de ostentar mi nombre, igual que lo ostenta el perro en el collar o el caballo en la manta que les cubre el lomo; así, como estos animales, si pudiesen hablar dirían: «yo soy de fulano», así también debes decir tú «yo soy fulana de fulano»; y tus hijos llevarán mi nombre, me pertenecerán. Eres mía en el sufrimiento; eres mi esclava.”

D'acord amb Claramunt, rebutjar la subjecció femenina no solament significava un compromís social, sinó assolir l'autoemancipació de les treballadores, només factible per mitjà d'una lluita específicament femenina. De fet, aquesta pionera va anticipar alguns dels principis del posterior anarcofeminisme de **Dones Lliures** al cap d'unes quantes dècades, en l'estratègia que combinava el camí de l'emancipació femenina amb la lluita social.

Malgrat els plantejaments feministes de Teresa Claramunt i la magnitud de l'activitat laboral de les dones en diferents sectors industrials, els prejudicis impedièren reconèixer el valor del seu treball i de la seva persona. És cert que les organitzacions obreres van fer algunes declaracions puntuals sobre la igualtat entre els homes i les dones, com la declaració en el Congrés de la CNT el 1910 que va emparar el dret de les dones al treball assalariat i a la independència econòmica.

No obstant això, l'ofensiva misògina contra la presència femenina en el procés productiu va ser freqüent en la pràctica quotidiana, mentre que les organitzacions obreres justificaven el privilegi ocupacional i salarial masculí. Malgrat alguna declaració igualitària puntual, la dificultat del sindicalisme per controlar els termes de l'assalariat femení el va portar a utilitzar durant moltes dècades l'arquetip de dona domèstica per marginalitzar o excloure les dones del mercat de treball. La solidaritat de classe no va significar el suport a les demandes de les treballadores ni un compromís amb la igualtat de fet.

Encara que els àmbits sindicals continuaven amb un fort caràcter patriarcal que dificultava la presència de les dones, el món associatiu i l'obrerisme eren espais d'actuació de les treballadores. El gener de 1905, el mateix any en què Claramunt va publicar el seu tractat, les treballadores de Palafrugell van fundar **La Feminista**, una societat de socors mutu que tenia com a objectiu l'auxili mutu en cas de malaltia o d'invalidesa per al treball que va funcionar fins l'any 1922. Feia reunions regulars, s'ocupava dels interessos de les sòcies i fomentava la higiene entre les famílies obreres. La societat mostrava una gran capacitat per respondre a les necessitats concretes de les obreres en la vida quotidiana, una aposta clarament diferent de qualsevol actuació laboral sindical. Crida l'atenció la singular denominació de La Feminista per identificar la societat de les obreres de Palafrugell. Lluny d'assumir l'habitual rebuig cap al feminisme de molts mitjans obrers, la seva identificació feminista queda clara en el nom de la societat i deixa veure la capacitat de desenvolupar un feminisme obrer referit a les necessitats bàsiques de les treballadores.

El desenvolupament del cooperativisme va ser una altra via d'activisme femení, promoguda especialment per la dirigent socialista **Micaela Chalmeta**. Redactora i publicista assídua en la premsa socialista en la qual sovint escrivia sota el nom d'**Amparo Martí**, va promoure el cooperativisme de consum com a via singular d'organització de les dones en la millora de les condicions de vida de les classes populars. En un article publicat a *Vida Socialista* el 1911 Chalmeta propugnava la independència i l'apoderament de les dones com a assalariades amb llibertat de decisió pròpia sense estar subjectes a una domesticitat submissa:

“Aún siendo ignorantes de la evolución que en su modo de ser va operando, estas mujeres adquieren el instinto de la independencia: quizá por carecer de instrucción no sabrían responder en qué la fundan; saben que fuera de su casa sufren incomodidades y molestias; pero de todo esto las compensa una libertad de acción lógica en quien gana lo necesario para sí misma, y excepto los domingos, no da a nadie cuenta de sus actos, viviendo, fuera de las horas de trabajo, entregada a su libre albedrío.”

En les primeres dècades del segle XX, el protagonisme destacat de les dones de les classes populars en la conflictivitat social no solament es donava en el moviment obrer organitzat, sinó també en les protestes socials informals que defensaven els seus drets específics i la justícia social. D'aquesta manera, salvaguardaven els interessos laborals en el marc de l'obrerisme i del sindicalisme i, paral·lelament, promovien accions col·lectives més vinculades a la defensa de les necessitats quotidianes de la família i de la comunitat. Les protestes socials endegades per les dones de la classe obrera es van desenvolupar a partir d'un ideari forjat en el món laboral, però els conflictes i les vagues que van emprendre també van portar la marca de gènere en les seves demandes.

Teresa Mañé / Soledad Gustavo

Teresa Mañé (amb el pseudònim *Soledad Gustavo*) va ser una figura important en el moviment llibertari del principi del segle XX. Va assolir un cert relleu en els mitjans anarquistes com a escriptora, editora i redactora. Mestre racionalista, es va encarregar d'una escola de pensament lliure a Vilanova i la Geltrú. Va ser una gestora molt eficaç que va administrar l'economia i la producció editorial de *La Revista Blanca*, de gran ressò en els mitjans llibertaris. Com a dona editora i publicista, va desenvolupar una ocupació excepcional

en el món del treball femení del seu temps. El 1889 va guanyar el Premi del Certamen Socialista de Barcelona per l'obra *L'amor lliure*, un al·legat a favor de la llibertat i la igualtat indiscutible en les relacions de gènere. En la seva obra *A las proletarias. Propaganda emancipadora entre las mujeres*, el llenguatge dels drets, de la raó i de la igualtat marcava els arguments d'aquesta mestra laica que va assumir la defensa dels drets de les dones i de la igualtat en els seus escrits, mentre que denunciava el comportament misogin dels homes:

“Están tan avezados los hombres a mirarnos como esclavas que no pueden acostumbrarse a la idea de que algún día podamos ser consideradas como sus iguales y en todas las relaciones de la vida estar a su mismo nivel.”

No obstant això, Mañé va quedar eclipsada sota el poderós impacte del seu marit Juan Montseny (**Federico Urales**) i de la seva filla, **Federica Montseny**. És significatiu que, tant en l'imaginari col·lectiu llibertari com en la historiografia posterior, va ser més reconeguda pel seu pseudònim literari de Soledad Gustavo. Aquest exercici de transferència de reconeixement cap a la seva figura pública de publicista i d'editora és una indicació del valor de la presa de la veu de paraula d'una dona, tot un èxit en un temps de silenci per a les dones que a la vegada la ignora com a Teresa Mañé.

5. Ciutadanes i igualtat: Segona República i Guerra Civil

L'any 1931, la proclamació de la Segona República –amb l'establiment d'un règim polític democràtic– va obrir una etapa singular amb la inclusió a la Constitució del sufragi universal i el principi de la igualtat de gènere. El nou règim es fonamentava en els principis de llibertat i igualtat en la formulació de la ciutadania i dels drets polítics i socials. Si bé tradicionalment el feminisme català no s'havia distingit per la creació d'un potent moviment sufragista i la seva intervenció en la política no va despertar gens d'interès en els diferents sectors polítics, a partir del 1931 les catalanes reclamaven ser reconegudes com a subjectes polítics. El feminisme polític queda clar en el famós **manifest de “Les Dones Catalanes”** difós en el moment de les eleccions generals de juny de 1931, que es queixava de la desatenció cap a les dones i reclamava igualtat de tracte polític i de drets:

“Ja s'acaba l'hora de les promeses afalagadores. N'hi ha hagut per a tothom menys per a nosaltres. No és això: No és protecció el que nosaltres demanem: volem que es reconeixin els nostres drets, iguals als de l'home. Ara que es tracta d'estructurar un poble, que no sembli que només hi ha homes sobre la terra.”

El nou procés democràtic va representar un esforç específic per desenvolupar una cultura igualitària que reconegués la igualtat de gènere. Les reformes introduïdes van derogar, en gran part, la legislació discriminatòria vigent. A Catalunya, les dones van considerar l'adveniment de la Segona República com el moment de forjar els seus drets. El novembre de 1931, en la revista feminista *Evolució*, portaveu de la **Lliga Femenina Catalana per la Pau i la Llibertat**, es va enaltir la Segona República com l'hora de l'alliberament total de la dona. Això no obstant, distingia entre els drets recentment adquirits i la permanència de seriosos obstacles que n'impedien la posada en pràctica a causa del fort arrelament de la cultura patriarcal, és a dir, de “l'imperi de l'home”:

“La dona ha passat a tenir, teòricament, més drets i més llibertats que en països europeus més avançats i més cultes com França, és que hi ha una cosa més forta que les lleis: la tradició i els costums, sense els quals les lleis són lletra morta. Per això avui, davant els drets que la nova constitució atorga a les dones, cal preguntar-se si seran realment aprofitats, si els nostres costums no faran esdevenir estèril, inútil el codi de la nova llei. És tan forta ací la tradició casolana de la dona! És secularment tan absolut, tan indiscutible l'imperi de l'home en tot el que no siguin els problemes minúsculs de la llar.”

En assumir la identitat de ciutadanes, les catalanes es van mobilitzar de ple en la política i van aconseguir quatre-centes mil signatures d'adhesió a l'Estatut d'autonomia el 1931. L'any següent van reclamar el dret a exercir el vot a les eleccions al primer Parlament de Catalunya. Sens dubte, el feminisme d'aquell moment es definia des de l'exigència de pertinença a la comunitat de la ciutadania en ple exercici de drets.

Aquest feminisme expressat en termes de drets individuals i d'igualtat política es va veure reforçat a la vegada amb la posada en marxa per part de la Segona República d'una sèrie de reformes polítiques i socials que desenvolupaven els drets civils i socials en el marc de polítiques igualitàries. La Constitució posava la família sota la protecció especial de l'Estat i adjudicava un canvi més igualitari a la situació de les casades en el matrimoni. Però, malgrat aquesta voluntat igualitària, el nou govern no es va escapar del tot del pes de la lògica tradicional discriminatòria. En canvi, el principi d'igualtat de les casades en el matrimoni es va establir el 1934 a Catalunya amb l'aprovació de la **Llei catalana sobre la capacitat jurídica de la dona i dels cònjuges**, que va millorar la legislació estatal pel fet de proclamar la igualtat absoluta entre els cònjuges amb l'eliminació de l'autoritat marital i d'eradicar totes les traves legals que obligaven a la submissió de la dona casada al marit.

Una altra faceta que reflecteix els àmbits d'interessos d'una part del feminisme és l'avenç en el tractament dels drets laborals pel fet de confirmar el dret al treball remunerat de les dones, tota una ruptura respecte de les pràctiques laborals anteriors. La doble dimensió d'igualtat i de protecció maternal va caracteritzar el desenvolupament de les reformes laborals republicanes, que pretenien millorar la situació de les treballadores i defensar els drets de les mares treballadores. No obstant això, la conjunció entre els principis igualitaris i la voluntat proteccionista que donava prioritat a la mare treballadora va comprometre algunes de les noves normatives.

6. Lluitadores antifeixistes i feministes: la Guerra Civil

El cop militar sota el comandament del general Francisco Franco, el juliol de 1936, i l'esclat de la Guerra Civil van produir una intensa mobilització de les dones republicanes en la lluita antifeixista. Aquestes dones es van dedicar a la resistència civil a la rereguarda i, encara que d'una manera molt menor, com a milicianes al front.

Les dones republicanes van fer seva la consigna “**homes al front, dones al treball**”, distribució que reflecteix la nova divisió de treball durant la guerra, que va establir com a espai preferent la rereguarda per al treball femení i per a la lluita antifeixista, en què van desenvolupar tasques molt importants en la resistència civil.

Les organitzacions femenines no tenien dubtes sobre la capacitat de les dones per substituir els obrers desplaçats als fronts i aconseguir els nivells de producció industrial exigits. Van reclamar un lloc en l'economia de guerra i la capacitat per executar-lo. Malgrat els avenços en els drets laborals de les dones des de 1931, quedava lluny l'admissió generalitzada del dret inapel·lable de les dones a un treball assalariat. Per aquest motiu, les dirigents antifeixistes justificaven la massiva inserció laboral femenina com una mesura indispensable provocada per la guerra.

L'organització de dones antifeixistes de Catalunya, la **Unió de Dones de Catalunya (UDC)** –creada en el **Primer Congrés Nacional de la Dona**, el novembre de 1937, sota la presidència de **Maria Dolors Bargalló** d'Esquerra Republicana de Catalunya– va tenir una gran incidència en la mobilització antifeixista femenina durant la guerra. Publicava la revista *Companya* i el seu programa se centrava en la incorporació de les dones a la lluita antifeixista, la defensa de la rereguarda, la protecció de la salut, la millora de l'educació, la cultura, i de l'assistència social, i per bé que no n'era un element central, al·ludia a la defensa dels drets de les dones. Un dels àmbits més decisius de la seva actuació va ser el món del treball remunerat i, entre les conclusions importants del Congrés del 1937, figurava la demanda que les dones accedissin a la igualtat salarial i a la formació professional juntament amb la seva immediata incorporació al mercat laboral com a suport a la causa antifeixista.

Al mateix temps, el Govern català va promoure programes de formació professional femenina per facilitar la seva integració en el mercat laboral. El juliol de 1937 la Generalitat va crear l'**Institut d'Adaptació Professional de la Dona (IAPD)**. Si bé reflectia la preocupació d'evitar la paralització de la indústria



I. G. Viladot. “Companya. Revista de la Dona”. Cartell (100 x 68 cm). Biblioteca Pavelló de la República (UB)

amb el reclutament militar masculí, el fort pes del lideratge de dones del món polític i sindical va promoure l'aplicació pionera de la igualtat d'oportunitats i dels principis d'igualtat salarial en l'actuació de l'IAPD.

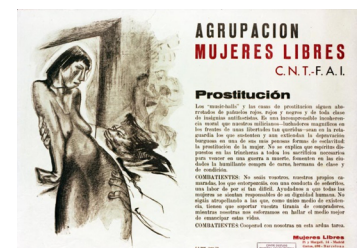
Durant la Segona República i la Guerra Civil es va produir una efervescència del feminisme en el marc de l'anarquisme com a resposta a la cultura patriarcal en el si del moviment llibertari. El discurs normatiu anarquista considerava el feminisme una anomalia en les files llibertàries, atès que refusava l'existència d'una problemàtica específica d'opressió femenina. En aquesta línia va ser important el pensament de **Federica Montseny** sobre el feminisme i l'emancipació femenina, ja que, basant-se en una lògica individualista, treia importància a la necessitat de crear una organització específica anarquista en defensa col·lectiva dels interessos de les dones. La creació de **Dones Lliures** l'abril de 1936 va posar de manifest un trencament significatiu en la cultura política anarquista pel fet de defensar l'alliberament femení i l'autonomia associativa en el si del moviment anarquista. Amb una identitat política anarquista, no acceptava el discurs normatiu d'ignorar o supeditar la causa de les dones a la revolució anarquista.

El seu nucli fundador es va configurar entorn de la militant de la CNT, telefonista i poeta **Lucía Sánchez Saornil**, la periodista i muntadora cinematogràfica **Mercedes Comaposada** i la metgessa **Amparo Poch i Gascon**. En el context de l'obrerisme, cal recordar l'originalitat de la proposta de Dones Lliures com a feminisme de classe de signe anarquista que reclamava una doble lluita del mateix valor, l'antifeixista anarquista i paral·lelament la feminista, d'emancipació femenina. En la tradició anarquista, Dones Lliures no es va identificar amb el terme *feminista*, ja que l'associava amb el feminisme burgès. En tot cas, és indubtable que reconeixia l'especificitat de gènere de l'opressió femenina i la necessitat d'endegar una lluita autònoma per a superar-la. Admetia explícitament l'existència d'un **sistema patriarcal**, el domini de la "civilització masculina" en paraules de **Suceso Portales**:

"Dos cosas empiezan a desplomarse en el mundo por inicuas: el privilegio de las clases que fundó la civilización del parasitismo, de donde nació el monstruo de la guerra, y el privilegio del sexo macho que convirtió a la mitad del género humano en seres autónomos y a la otra mitad en seres esclavos, creando un tipo de civilización unisexual: la civilización masculina, que es la civilización de la fuerza y que ha producido el fracaso moral a través de los siglos."

A més, l'organització basava la llibertat femenina en l'assoliment de la independència psicològica i l'autoestima per mitjà d'un esforç individual. Anticipant-se al feminisme posterior, entenia que les dones s'havien de convertir en subjectes del seu procés d'alliberament, que no solament es fonamentava en la independència econòmica i en l'accés al treball remunerat, sinó també en l'apoderament i l'afirmació de la personalitat femenina.

Si bé el context de la guerra va limitar la seva agenda, cal recordar a més que el grau de vindicació feminista d'algunes de les seves dirigents no va ser assumida per la immensa majoria de les afiliades, ni tampoc per totes les seves líders.



Dones Lliures. Cartell (82 × 44 cm). Biblioteca Pavelló de la República (UB)

El silenci sobre la sexualitat femenina, l'avortament o els drets reproductius marca els horitzons de la seva agenda feminista. Ni tan sols en el moment de la Guerra Civil es va eliminar l'estigma associat amb la sexualitat i la reproducció. En canvi, es tractava d'un moment favorable per a formular la seva veu pública sobre els **drets reproductius** de les dones, ja que van ser regulats de manera pionera a Catalunya quan, amb la iniciativa del metge anarquista i reformador sexual **Félix Martí Ibáñez**, la Generalitat va legalitzar l'**avortament** voluntari en el **Decret d'interrupció artificial de l'embaràs** del desembre de 1936. De fet, les llibertàries van evitar entrar en el debat sobre la "**maternitat conscient**", la sexualitat o l'avortament malgrat l'atenció que van posar en l'abolició de la prostitució.

És rellevant també el silenci sobre el fet que la cofundadora de Dones Lliures, **Lucía Sánchez Saornil**, fos lesbiana. El context històric marca la recuperació de la memòria històrica i també les interpretacions historiogràfiques. El procés de rememoració dóna peu a la resignificació del passat i a la subjectivitat com a interpretacions canviants. Al principi dels anys setanta del segle XX, la militant de Dones Lliures aleshores exiliada a França, **Sara Berenguer**, evocava Lucía Sánchez Saornil, la cofundadora de Dones Lliures, com a ànima de l'organització, però alhora deixava entreveure incomoditat amb la seva figura i un cert aire reprovador en la insinuació d'un cert perfil sexual, mai no explicat. Més de quinze anys després, aquest silenci de comunicació va donar pas al testimoni públic de la militant de Dones Lliures, **Pepita Carnicer**, que en un documental audiovisual va afirmar que Lucía Sánchez Saornil era lesbiana. D'aquesta manera, es va trencar el pacte de silenci de dècades en les files de les llibertàries i es va donar pas al reconeixement del lesbianisme d'una de les feministes més significatives de l'anarquisme.

El sostre de la redefinició dels drets de les dones va quedar establert aquí. La inclusió del que era personal, de les diverses expressions de la sexualitat femenina, dels drets reproductius o el desafiament de la maternitat com a eix definidor de la feminitat no es van convertir en vectors de l'agenda feminista fins a l'època de la Transició.

7. El Maig de les dones: nous paràmetres dels feminismes

El ressorgiment feminista del principi dels anys setanta del segle XX es va produir com a resposta a la dictadura per la carència de llibertats polítiques i contra la discriminació misògina del règim franquista. D'acord amb l'arquetip franquista de feminitat, la dona era una mare de família nombrosa, perfecta casada, submissa, casta, asexual i pudorosa, que no podia aspirar a un projecte de vida propi. Les feministes van qüestionar aquest ordre patriarcal franquista i, també, l'arquetip de gènere predominant en el món polític d'esquerres. Van aportar nous valors per transformar en un sentit igualitari la nova cultura política democràtica.

La política i el compromís democràtic i social van marcar el feminisme de la Transició, però cal assenyalar que aquest nou feminisme no es pot interpretar solament en termes polítics clàssics, ja que el seu epicentre definitori va ser la constatació que **allò que és personal és polític**, desfent les fronteres entre **públic i privat**. Atès que redefineix el concepte de *política* per tal d'incloure-hi les dimensions personals, va iniciar un llarg procés de redefinició de la cultura política. En aquest sentit, els aspectes íntims i personals de la vida privada van cobrar una dimensió central en la identificació de l'opressió femenina i, per tant, en el projecte de transformació personal i social de les dones.

Així doncs, els objectius crucials del nou feminisme, com ara el desenvolupament personal, l'autoestima, la identitat individual o el control del propi cos, van ser decisius en la conquesta de l'alliberament personal de les dones, a més de la insistència en els drets reproductius com a determinants en la transició de les dones cap a la seva llibertat.

En les **Jornades Catalanes de la Dona** del maig de 1976, la sessió dedicada a la sexualitat és la que va causar més escàndol perquè tractava un tabú social molt condicionat pels valors culturals religiosos i del franquisme. Davant dels dictats de la maternitat forçada imposats pel règim i una societat patriarcal que subordinava les dones mitjançant la seva apropiació per a la maternitat, les feministes van convertir en demandes prioritàries el reclam d'una maternitat lliurement decidida, el dret al propi cos i a la sexualitat lliure:

“Denunciamos como consecuencia del poder paternalista, el mito de la virginidad en la que se asienta la legitimidad de los hijos, el mito de la maternidad como esencia de la conducta femenina y todos los otros mitos que han estado elaborados en torno a las mujeres.”



Les feministes van crear un nou univers simbòlic. C.P.

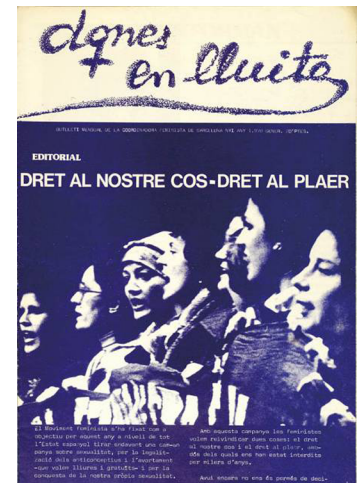
Amb la defensa de la llibertat i l'educació sexual, la planificació familiar, l'avortament i la lliure opció de la sexualitat femenina, les feministes van superar el silenci i la censura, i van identificar en públic per primera vegada les necessitats de les dones en aquest terreny tabú. El nou feminisme va desafiar el tradicional patró masculí de la sexualitat i va resignificar el tradicional cos reproductor femení com un cos sexual amb dret al plaer. De fet, els debats sobre la sexualitat van fer realitat un dels postulats bàsics del nou feminisme del **Moviment d'Alliberament de la Dona**: el que és personal és polític.

L'aparició del **feminisme lèsbic** amb identitat pròpia va caracteritzar també el feminisme de la Transició. El sorgiment públic del lesbianisme va arrencar en les **Jornades Catalanes de la Dona** quan els debats desafiaren la imposició d'un model de sexualitat heterosexual i proposaren el lesbianisme com a expressió de la sexualitat lliure. Va emergir inicialment relacionat amb la llibertat sexual i l'enfocament dels debats se centrava en qüestions de tolerància respecte a les preferències sexuals. La revista **Vindicación Feminista** va ser decisiva en la introducció del tema ignorat del lesbianisme a l'àmbit públic; va denunciar la dictadura heterosexual i traslladava la veu crítica del col·lectiu lèsbic respecte a les mateixes feministes que ignoraven la centralitat del lesbianisme dins del moviment:

“Les falta teoritzar sobre la liberación sexual y todavía no han reivindicado específica y abiertamente el lesbianismo. Lo siguen considerando una cuestión marginal.”

El col·lectiu **Lucha Antiautoritaria de Mujeres Autónomas Revolucionarias (LA MAR)** va protagonitzar de manera pionera la mobilització i el pensament lesbià feminista. Creat el 1976, es definia com una organització antipatriarcal independent dels homes i dels partits polítics. Definia les dones com una classe sexual, considerava els homes opressors i designava el feminisme com una activitat revolucionària que implicava destruir totes les relacions de poder i de propietat. La seva estratègia d'alliberament partia d'allò que era personal, del cos, dels sentiments i de la sexualitat com a expressions vàlides de la diferència sexual com a via d'alliberament. El lesbianisme de LA MAR preveia viure les relacions entre les dones amb l'objectiu d'establir una nova identitat i rebutjar la cultura masclista. Aquesta diferenciació va influir després en les iniciatives posteriors de les feministes lesbianes de desmarcar-se del **Front d'Alliberament Gai de Catalunya (FAGC)** per ubicar-se en l'òrbita del feminisme.

El feminisme català s'havia transformat al llarg del segle xx, en un complex procés d'articulació d'un pensament i una agenda d'acció influïts sens dubte pels diferents contextos socials i polítics, però també per la mateixa subjectivitat canviant de les dones que definia des de la pluralitat els seus objectius respecte a la llibertat de les dones.



Portada: *Dones en lluita*, Butlletí de la Coordinadora Feminista de Barcelona (núm. 1, gener de 1978). C.P.

Resum

Aquest mòdul examina el desenvolupament dels feminismes a Catalunya. En primer lloc ens situem en les primeres dècades del segle XX i analitzem el feminisme promogut per les dones de la burgesia i els diversos plantejaments en el context de l'obrerisme. A continuació, el nou règim democràtic de la Segona República ofereix un context nou que permet explorar les dones com a subjectes polítics, mentre que la lluita antifeixista i revolucionària de les dones republicanes durant la Guerra Civil marca la seva manera de repensar el feminisme. L'últim apartat estudia el ressorgiment d'un nou feminisme d'alliberament de les dones durant la Transició democràtica, que aporta una manera diferent d'entendre el feminisme que prioritza allò que és personal, la subjectivitat femenina i els drets reproductius com a vectors d'un nou univers feminista.

Activitats

1. Fins a quin punt els postulats i l'ideari de les feministes burgeses del reformisme catòlic i del catalanisme polític es poden interpretar com a feministes? A l'hora de reflexionar sobre aquesta pregunta, tingueu en compte la situació de les dones en aquell moment.
2. Busqueu en els arxius llibres i textos escrits per feministes catalanes i contrasteu-los amb els estudis existents.
3. Com expliqueu els límits al pensament feminista del principi del segle xx?
4. Existeix un feminisme de classe? Constrateu els feminismes catalans.
5. Avalueu l'impacte dels feminismes durant la Transició en la nova cultura política.
6. Com s'explica la dificultat d'introduir els drets reproductius i la sexualitat en l'agenda feminista?
7. Avalueu el llegat que ens han deixat avui en dia els feminismes històrics.
8. Indiqueu els valors feministes que més us han interessat i raoneu la vostra selecció.

Glossari

discurs de la domesticitat *m* Mecanisme fonamental en la regulació de les relacions de poder de gènere que actuava com una convenció social que establia els codis de conducta de les dones en la societat. Construït inicialment amb un arquetip d'“àngel de la llar”, evocava la feminitat a partir de la maternitat obligada com a destí biològic de les dones i establia la seva dedicació exclusiva a la família. Servia per delimitar l'espai domèstic com a àmbit preferent d'actuació femenina. Al principi del segle xx aquest discurs sostingut en una interpretació essencialista de la feminitat es va modernitzar per admetre el principi de la igualtat, però retenint la figura prioritària de dona domèstica dedicada a la llar que complementava l'home, dedicat als espais públics.

gènere *m* Categoria d'anàlisi històrica que considera la diferència sexual i les relacions entre homes i dones com a construccions socials i culturals, i s'interessa per identificar en cada moment històric els mecanismes de poder que validen una jerarquia de gènere basada en la desigualtat i en el privilegi masculí. L'ordre del gènere engloba el conjunt d'elements socials, culturals, legals, polítics o religiosos, entre d'altres, que manté aquestes relacions de desigualtat i de subalternitat de les dones.

Jornades Catalanes de la Dona *fpl* Jornades que es van celebrar els dies 27, 28, 29 i 30 de maig de 1976 en el Paraninfo de la Universitat de Barcelona, resultat d'un gran moviment plural i unitari, englobat en un sol front feminista. La convocatòria fou un èxit rotund, ja que va reunir més de quatre mil dones, i la trobada va causar un extraordinari revulsiu social i polític tant en la vida de les dones com en la societat. Es tracta de la fita fundacional del feminisme català de la Transició, que va marcar l'agenda del moviment de les dones.

Bibliografia

- Ainaud de Lasarte, J. M.** (2010). *Carme Karr*. Barcelona: Infiesta.
- Berger, L.; Mazer, C.** (1986). *De toda la vida 1986*. Documental audiovisual.
- Bonnemaison, F.** (1927). *Del temps present*. Barcelona: Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona.
- Duch, M.** (2009). *Micaela Chalmeta*. Valls/Barcelona: Cossetània Edicions / Fundació Roca i Galés.
- Espigado, G.** (2002). "Las mujeres en el anarquismo español (1969-1939)". *Ayer* (número monogràfic, 45. 1).
- Institut Català de la Dona** (1997). *Dolors Monserdà. Memorials ICD*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Karr, C.** (1913, maig). "Cultura femenina". *La Palabra. Revista Taquigràfica de Conferencias Científicas y Literarias Explicadas en el Ateneo de Madrid* (núm. 9. 1).
- Karr, C.** (1916). "De la misión social de la mujer en la vida moderna". *Educación Femenina. Ciclo de conferencias desarrolladas en el Ateneo Barcelonés*. Barcelona: Librería Parera.
- Liaño, C.; Pérez Benavent, P.; Berenguer, S. i altres** (1999). *Mujeres Libres. Luchadoras libertarias*. Madrid: Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo.
- Lozano, I.** (2004). *Federica Montseny. Una anarquista en el poder*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Marín, D.** (2004). *Francesca Bonnemaison: educadora de ciutadanes*. Barcelona: Diputació de Barcelona, Xarxa de Municipis, Àrea d'Igualtat i Ciutadania, Servei de Promoció de Polítics d'Igualtat Dona-Home.
- Monserdà, D.** (1909). *Estudi Feminista. Orientacions per a la dona catalana*. Barcelona: Lluís Gili.
- Moreno Seco, M.** (2004). "Racionalismo y socialización femenina: vivir en laico". *Arenal, Revista de Historia de las Mujeres* (vol. 11, núm. 2).
- Nash, M.** (1994). "Experiencia y aprendizaje: la formación histórica de los feminismos en España". *Historia Social* (núm. 20).
- Nash, M.** (2006). *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus.
- Nash, M.** (2007). *Dones en transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Nash, M.** (2010). "Libertarias y anarcofeminismo". A: J. Casanova (ed.). *Tierra y Libertad: un siglo de anarquismo en España*. Barcelona: Crítica.
- Nash, M.** (2010). *Treballadores. Un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Nash, M.** (ed.) (1988). *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Pradas Baena, M. A.** (2006). *Teresa Claramunt. La "virgen roja" barcelonesa. Biografía y escritos*. Barcelona: Virus.
- Rodrigo, A.** (2002). *Una mujer libre. Amparo Poch y Gascón, médica y anarquista*. Barcelona: Flor del Viento Ediciones.
- Sánchez Ferré, P.** (1989). "Els orígens del feminisme a Catalunya". *L'Avenç* (núm. 223).
- Segura Soriano, I.** (2007). *Els feminismes de "Feminal"*. Barcelona: Institut Català de les Dones.
- Segura Soriano, I.** (2007). *Memòria d'un espai: Institut de cultura i biblioteca popular de la dona (1909-2003)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Institut d'Educació / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Tavera, S. (2005). *Federica Montseny. La Indomable*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy.